

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆ ԳԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1915 թ. ՄԱՅԻՍԻ - 7
ՀՈՒՆԻՍԻ 18) ՀԱՅՈՑ ՆՈՐԱ ԳՈՒՅՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՏԻՊ

Վանի 1915 թ. ապրիլյան հերոսամարտի հաղթանակից հետո, մայիսի 7-16-ը ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության արձակած հրամաններով ստեղծվեց Վան-Վասպուրականի նահանգապետությունը: Նահանգապետ նշանակվեց հերոսամարտի ղեկավարներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը (1879-1919)²⁶¹ լիազորվելով կազմել բացառապես հայերից բաղկացած կառավարություն²⁶²:

Հայկական նահանգապետության վերաբերյալ ճիշտ պատկերացում կազմելու համար հարկ է նկատի ունենալ, որ ռուսական զորահրամանատարության գլխավոր մտահոգությունը ոչ թե հայերին ինքնուրույնություն շնորհելն էր, այլ նրա միջոցով իր քաղաքականության իրականացումը: Մասնավորապես, Կովկասյան բանակի հրամանատար դեմ. Յուզենիչի կողմից Արամ Մանուկյանին նահանգապետ նշանակելու հրամանում, որ նա պետք է «ամբողջովին ենթարկվի զինվորական իշխանությանը՝ ի դեմս Վանի կայազորի պետի, և որ նրա միջոցով փոխանցվեն զինվորական իշխանության բոլոր կարգադրությունները»²⁶²: Դա ենթադրում է, որ Հայկական նահանգապետությունը, ամենից առաջ նահանգապետ Արամը ստիպված էին լինելու մեծ ջանքեր գործադրել նահանգապետությունը հայության շահերին ծառայեցնելու համար:

Նահանգապետի պաշտոնը ստանձնելու հաջորդ օրը՝ մայիսի 8-ին Ա. Մանուկյանը ժողովրդին դիմեց ուղերձով՝ կոչ անելով համախմբել ձևավորվելիք «կառավարության շուրջը, վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի և ամբողջ շրջանի մեջ»²⁶³: Արամի կոչին դիպուկ գնահատական է տվել Ա. Դոն գրելով, որ «նա անհատի կոչ էլ էր, այլ մի ժողովրդի. դա մի հավաքական կոչ էր, որի մէջ խօսում էր հայ ժողովուրդը իր հետ, որի մէջ տասնեակ տարիներ գոյություն ու մահի կոի-

²⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 4, գ. 19, ք. 44:

²⁶² Նույն տեղում, գ. 19, ք. 44; ֆ. 121, ց. 2, գ. 158, ք. 1:

²⁶³ Նույն տեղում, ք. 4:

յը մյուս, պայքարող ժողովուրդը կոչ էր ուղղում իր ընդհանուր տարրերին՝ դալ համախմբել ընդհանուր գործի շուրջը և իրականացնել երկուսն առաջնությունը»²⁶⁴:

Մայիսի 7-22-ը ձևավորվեց հայ զործիչներով համալրված սեփական ապարատ իր օրենսդիր և գործադիր ճյուղերով: Ստեղծված կենտրոնական գործադիր մարմիններն էին՝ ոստիկանական տեսչությունը, կալվածական-գաղթականական, անտեսական, առևտրական և առողջապահական մարմինները, բաղադրականական վարչությունը, դատարանը, գաղառային վարչությունը²⁶⁵: Նրանց աշխատանքները գլխավորում էր Նահանգային վարչությունը: Նահանգի օրենսդիր մարմնի գործառնությունները իրականացնելու համար ձևավորվեց վարչական խորհուրդ, որում ընդգրկվեցին գործադիր մարմինների ղեկավարները: Այն մշակելու էր օրինագծեր՝ ենթարկելով նահանգապետի վավերացմանը, որն ուներ վետոյի իրավունք²⁶⁶: Ինչպես վարչական խորհրդի, այնպես էլ Նահանգային վարչության նախագահը նահանգապետն էր, որի կողմից ընտրվում էին այդ մարմինների և՛ անդամները և՛ նախագահները:

Վերոհիշյալ մարմինների աշխատանքը վերահսկելու նպատակով ստեղծվեցին ընդհանուր և մասնագետ քննիչների հաստիքներ:

Կառավարությունը ձևավորելիս Արամը ղրսևորեց ապակուսակցական մոտեցում՝ նրանում ընդգրկելով բացառապես բանիմաց գործիչներին: Այսպես, նպաստից հանձնաժողովի նախագահ Հ. Կուլոյլյանը, բյուրեի հանձնաժողովի նախագահ Ա. Թերղիբաշյանը, կրթական տեսչության նախագահ պրոֆ. Մինասյանը, քաղաքի ոստիկանապետի օգնական, ապա ոստիկանապետ Ղևոնդ Խանջյանը (1930-1936 թթ. ՀԿԿ ԿԿ I քարտուղար Աղասի Խանջյանի հայրը)²⁶⁷, Նահանգային վարչության ղեկավարապետ Ա. Դարբինյանը²⁶⁸, Շահբազ, Բերկրի, Թիմար, Արճակ, Հայոց-Ձոր, Արտամեդ, Ձիբուխլի շրջանների ոստիկա-

²⁶⁴ Ա-Դօ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թականներին, Ե., էջ 442:

²⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 7: Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Ե., 1969, N 1, էջ 212:

²⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 48, թ. 2:

²⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 74, թ. 54:

²⁶⁸ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (Յուլեր 1890-1940), Փարիզ, 1947, էջ 331:

նության ընդհանուր դեկավար Ա. Նկարյանը²⁶⁹՝ ուսմակավարներ էին, շրջանային ուսաարանի նախագահ Աղարեկ Համբարյանը չեզոքներից էր²⁷⁰, ընդհանուր դասախազ Հ. Գալիկյանը հնչակյան էր²⁷¹ և այլն: Անդամ տարրեր առիթներով Ա. Մանուկյանի և ՀՅԴ քննադատությամբ հանդես եկած ուսմակավար ազդեցիկ գործիչ Ա. Թերզիրաշյանը, գրող Գուրգեն Մահարին նշել են, որ նահանգապետ Արամը պաշտոնյաներ նշանակելիս դրսևորել է անաչառ, ապակուսակցական մոտեցում²⁷²: Այնուամենայնիվ Արամի կուսակիցները դաշնակցականներ, կառավարության մեջ մեծամասնություն էին: Այդ իրողությունն ինքը՝ Արամը բացատրում էր նրանով, որ «առհասարակ նրանք շատ են և ձեռնհաս ուժերը այնտեղ են»²⁷³: Ընդհանուր առմամբ, 1915 թ. մայիսի 22-ի դրությամբ Վանի նահանգում պաշտոննության թիվն անցնում էր 1000-ից, որի գրեթե կեսը կազմում էր ոստիկանությունը:

Նահանգի իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորմանը զուգընթաց ձևավորվեց նահանգի վարչական կառուցվածքը, ի դեմս գավառապետությունների: Վասպուրականի տարածքը բաժանվեց 14 դավառ-դավառակների. Ոստան, Շատախ, Մոկս, Բերկրի, Արճակ (այն բաղկացած էր երկու մասից՝ Եզդիխանե և Սարայ), Զանիկ, Ալյուր (վերջին երկուսը Թիմարի շրջանի մասերն էին), Արտամեդ, Հայոց-Ձոր, Շահբազ, Նորգուզ, Խոշար, Արճեշ, Ալջավազ: Զևավորվեցին գավառապետությունների կառավարման մարմիններ՝ նահանգապետի կողմից նշանակված դավառապետների գլխավորությամբ: Նրանք իրենց կողքին ունեին մեկական օգնական, թարգմանիչ, ոստիկանապետ անհրաժեշտ թվով ոստիկանությամբ²⁷⁴: Գավառապետությունների վրա ընկած էր ծանր բեռ և մեծ պատասխանատվություն. նրանք էին անմիջական գործադրողներն ինչպես բնակչությանը հուզող խնդիրների, այնպես էլ նահանգապետարանի կողմից առաջադրվող ծրագրերի: Այդ առումով առանձնահատուկ դեր էր վերապահված գավառային

²⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 55, ք. 11, գ. 74, ք. 55:

²⁷⁰ Նույն տեղում, գ. 74, ք. 54:

²⁷¹ Նույն տեղում, գ. 39, ք. 6:

²⁷² Թերզիրաշյան Ա., Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 228; Գուրգեն Ասիարի, Այրվող այգեստաններ, Ե., էջ 570-571:

²⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 40:

²⁷⁴ «Աշխատանք», Վան, 1915, հունիսի 13, N 24 (223):

վարչությունը, որը որպես նաՀանգի կենտրոնական իշխանություն մեկ օղակ մշտական ձևով իրականացնում էր հարաբերությունները կենտրոնի և դավառապետությունների միջև ուղղորդելով վերջինիս աշխատանքները:

Վան քաղաքը կառավարում էր նաՀանգապետի կողմից նշանակված քաղաքապետը:

Նորաստեղծ նաՀանգապետությունը գտնվում էր բավական ծանր կացություն մեջ: ՆաՀանգը շրջապատված էր արևմտահայության 1915 թ. ցեղասպանությունը մասնակից քրդական ցեղախմբերով, որոնք պատրաստ էին հարմար պահի ներխուժել նաՀանգի տարածք և իրագործել նոր ջարդեր: Բացի այդ, նաՀանգի տնտեսությունը գտնվում էր ավերված վիճակում, նաՀանգը լի էր անօթևան և գոյություն տարրական միջոցներից զուրկ տասնյակ հազարավոր գաղթականներով և այլն:

Նման պայմաններում նաՀանգապետությունը ձեռնամուխ եղավ նաՀանգի անվտանգության ապահովման, քայքայված տնտեսության վերականգնման, գաղթականության խնամքի, օրինականության և կարգ ու կանոնի ապահովման և այլ խնդիրների լուծմանը:

ՆաՀանգի անվտանգությունը ենթադրում էր ստեղծել ինքնապաշտպանական ուժեր ամբողջ նաՀանգի տարածքում և կանխել քրդերի վերադարձը իրենց երբեմնի բնակավայրեր, ինչպես նաև նրանց հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա: Քրդական ներխուժումը կասեցնելու համար գավառներում և Վան քաղաքում ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնցում ընդգրկվեց շուրջ հազար մարդ: Ընդհուպ մինչև հուլիսյան դաշիլը՝ նախ կամավորների հետ, ապա՝ միայն տեղական ուժերով, հաջողվեց չեղոքացնել քրդական վտանգը: Այդ գործին իր նպաստը բերեց նաև գավառների ոստիկանությունը, որում ընդգրկված էր 400 ոստիկան (40 տասնապետ և 360 ոստիկան, որոնց կեսը հեծյալ, կեսը՝ հետևակ)²⁷⁵:

Այլևայլ, բայց հատկապես քրդերի վերադարձի առնչությամբ առկա էին լուրջ տարակարծություններ նաՀանգապետ Արամի և ռուսական զինվորական հրամանատարությունների միջև: Այն դեպքում, երբ Արամը ձգտում էր ամեն

²⁷⁵ Սահակյան Ռ. Օ., Ոստիկանության ծառայության կազմակերպումը և գործունեությունը Վանի նահանգապետության շրջանում, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2003, N 2, էջ 155:

կերպ խափանել քրդերի վերադարձը՝ ոչնչացնելով կամ չահագործելով նրանց կալվածքները, ռուսական կողմը նրանց հանդեպ ցուցաբերում էր կարեկցական մոտեցում: Այսպես, Վանի կայազորի պետ դեն. Նիկոլակը հունիսի 22-ի հրամանով ազդարարում էր, որ կովկասյան չորրորդ բանակային կորպուսի հրամանատարը թուլյատրել է ռուսական հպատակությունն ընդունած քրդերի վերադարձը Արճակի, Բաշկալեի, Նորդուզի և այլ շրջաններում գտնվող իրենց բնակավայրեր: Նահանգի հայությունից պահանջվում էր չհարձակվել քրդերի վրա, իսկ նահանգապետը համարվում էր պատասխանատու քրդերի կյանքի և գույքի ապահովության համար²⁷⁶:

Անհանգստացած իր ժողովրդի ճակատագրով՝ Արամը հունիսի 26-ին դիմեց Նիկոլակին, հունիսի 27-ին՝ Կովկասյան բանակի և չորրորդ կորպուսի հրամանատարներին՝ փորձելով կանխել այդ որոշման կենսագործումը: Մատնանշելով 1914 թ. աշնանը և ձմռանը քրդերի ոճրագործությունները նահանգի հայկական բնակավայրերում և թուրքերի հետ համատեղ գործողությունները ռուսական զորքերի դեմ, քրդական հավատարմության դրսևորումը ռուսներին բացատրելով նրանց պարենային ծանր կացությամբ՝ Արամը գանում էր, որ նրանց հարկ է դիտել որպես ռազմագերիների դրանից բխող հետևանքով կամ էլ նրանց մեջ տեսնել սովորական հանցագործների և ի հարկին պատժել²⁷⁷: Նա աշխատում էր հրամանատարությունը համոզել, որ քրդերի վերադարձով կխախտվի անդորրը Վանում այն պարզ պատճառով, որ ջարդված և կողոպտված հազարավոր հայերի հարազատները չէին կարող անտարբեր մնալ իրենց թշնամիների հանդեպ: Նա իրավացիորեն նշում էր, որ թուլյատրել քրդերին վերադառնալ կնշանակի, թե կարելի է անպատիժ կերպով կողոպտել և սպանել հայերին և վերջիններիս՝ թուրքիայում «ռուսական զենքի հաջողության միակ անկեղծ կողմնակիցների» մոտ կառաջացնի ծանր հիասթափություն Ռուսաստանի հանդեպ²⁷⁸: Արամը համարձակորեն նշում էր, որ որոշման գործադրման դեպքում ինքը չի կարող իր վրա պատասխանատվություն վերցնել Վանի շրջանում հանդարտության և օրինակարգի համար և հայտնում էր իր բողոք-նկատառումները. 1) չգործադրել հունիսի 22-ի հրամանը,

²⁷⁶ ՀԱՍ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 42; ֆ. 503, ց. 1, գ. 62, ք. 6:

²⁷⁷ Նույն տեղում, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, ք. 42-44:

²⁷⁸ Նույն տեղում, ք. 45-46:

2) Հայոց ջարդերի ու թալանի մասնակից հանձնված քրդերին և նիթարկել պատասխանատվության, 3) զգուշացնել չգրավված տարածքների մահմեդականներին, որ Հայոց նկատմամբ ոճրավործությունների մասնակիցները ենթակա են պատասխանատվության²⁷⁹: Թեև նահանգապետի փաստարկները հիմնավոր էին, իսկ նշված հրամանը հակասում էր 1915 թ. գարնանը Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հրապարակած Հռչակագրին, որով Հայոց ջարդերի իրականացնողները համարվում էին պատասխանատու, Վանի կայազորի պետը, հասկանալի համարելով հանդերձ Արամի անհանգստությունը, մերժեց չեղյալ համարել հրամանը, գտնելով, թե իբր դա կնշանակեր արտոնել Հայերին հարձակվել քրդերի վրա և կողոպտել նրանց²⁸⁰: Իրական պատճառն այլ էր. ռուսական հրամանատարությունը, ևլնելով պատերազմական իրավիճակից, որոշակիորեն վարում էր քրդերին սիրաշահելու քաղաքականություն:

Նահանգապետությունը հետևողական քայլերով ձեռնամուխ եղավ տնտեսության վերականգնմանը: Այդ ուղղությամբ իրականացված քայլերից կարևորագույնը, թերևս, երկրագործական աշխատանքների վերսկսումն էր, որի շնորհիվ ժողովուրդը կստանար աշխատանք և կհաղթահարվեր սովի վտանգը: Դա թույլ կտար պարենով ապահովել նաև բանակին: «Աշխատանք» թերթի դիպուկ արտահայտությամբ հացահատիկը պատերազմի մեջ խաղում էր այնպիսի դեր, ինչպիսին թնդանոթն ու փամփուշտը²⁸¹: Այդ նպատակով կենտրոնացվեցին նահանգում եղած գյուղատնտեսական գործիքները, ղրսից ներկրվեցին հազար հատ գերանդիններ և ձրի բաժանվեցին ժողովրդին: Կովկասում պատվիրվեցին 3000 ռուբլու հնձող և կալսող մեքենաներ: Պարենային պրոբլեմը լուծելու, ինչպես նաև թուրք և քուրդ բնակչության վերադարձը կանխելու համար նահանգապետությունը ի դեմս Արամի անհրաժեշտ գտավ մշակել նրանց կողմից լքված արտերը, սակայն հանդիպեց Վանի պարետի ընդդիմությունը: Վերջինս գտնում էր, որ հայ բնակչությունը պետք է օգտվի միայն սեփական հողերից, իսկ քրդական հողերը ինքնակամ գրավողներին սպառնում էր պատժել որպես կողոպտիչների²⁸²: Մեծ ջանքերի շնորհիվ Արա-

²⁷⁹ Լույս տեղում, ք. 45-47:

²⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 5, ք. 176; ֆ. 503, ց. 1, գ. 62, ք. 8:

²⁸¹ «Աշխատանք» 1915, հունիսի 24, N 27 (226):

²⁸² ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 10, ք. 45:

մը Հասավ այն բանին, որ զինվորական իշխանությունը, որը
լքված հողերը համարում էր ռուսական րանակի սեփականու-
թյունը, զրանք հանձնի Հայերի օգտագործմանը: Գեն. Նիկո-
լանի Հունիսի 27-ի կարգադրությամբ այդ հողերը վարձակա-
լության իրավունքով, միայն բերքը հավաքելու համար
տրվում էին Հայերին²⁸³:

Ավերված տնտեսության վերականգնմանը միտված
կարևոր քայլ էր նահանգից հեռացած թուրքերի ու քրդերի
տների, հողամասերի ու այգիների աճուրդը, քանդի մի կողմից
նահանգապետության գանձարան էին մտնում դրանց վաճառ-
քից գոյացած գումարները, որոնք ուղղվում էին տնտեսութ-
յան և այլ կարիքների լուծմանը, մյուս կողմից՝ նոր տնտե-
սություններ էին կազմվում, որը ևս նշանակում էր Հայրենիքի
վերաշինության արագացում:

Նահանգապետությունը տեր կանգնեց փախստական ժո-
ղովրդին և կատարեց Հնարավորինը նրանց ծանր դրությունը
մեղմելու հատկապես սովի և համաճարակի ճիւղաններից փրկե-
լու համար: Համաճարակներից օրական մահանում էր 30-40
մարդ: Շուրջ 15-25 հազար զաղթականների տեղավորելով Հիմ-
նականում Աղթամարում և Ոստանում, կառավարությունն այլ
վայրերից սննդամթերք էր հասցնում նրանց համար:

Քանի որ նահանգապետության միջոցները սուղ էին՝
Արամը օգնության խնդրանքով դիմեց նախ նահանգի ժո-
ղովրդին՝ Հայցելով նրա աջակցությունը: Գտնելով, որ սովն ու
Հիվանդությունները կարող են ավելի մեծ ավերածություններ
գործել, քան թուրքական բռնությունները, նահանգապետը
նշում էր. «Մի՛ մոռնաք որ փոխադարձ օգնութեամբ միայն
կրնանք պահել մեր աղգային գոյութիւնը: Եթէ մէկը չ'օգնէ
միւսին, մենք կորած ենք. մէկը ամէնքին, ամէնքը մէկին, Հոս
է մեր փրկութեան խարխիւը»: Նահանգապետը կոչ էր անում
ժողովրդին աջակցել գավառապետերին, որոնց ինքը հանձնա-
րարել էր հանգանակություն ծավալել սովյալների օգտին²⁸⁴.
1915 թ. Հունիսի 23-ի գրությամբ տեղական միջոցներով հա-
վաքվել էր 10000 փութ ցորեն, որի կեսը, ինչպես նաև 8000-
10000 ոչխար, ավելի քան 2000 խոշոր անասուններ արդեն իսկ
բաժանվել էր ժողովրդին:

²⁸³ Նույն տեղում, ք. 46:

²⁸⁴ Նույն տեղում, գ. 43, ք. 1, գ. 68, ք. 1:

ՆաՀանդապեա Արամը և Վանի շրջանային վարչութիւնը՝ զաղթականներէ, առհասարակ նաՀանգի բնակչության ղեկարութիւնները թեթեացնելու, ինչպես նաև տնտեսութիւնը վերականգնելու մտահոգությամբ դիմեցին նաև Կովկասի ե. զաղութների հայությանը խնդրելով փութացնել բժիշկների, դեղորայքի, սննդի և երկրագործական մեքենաների առաքումը²⁸⁵: Առանձին դրությամբ Արամը խնդրեց նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի աջակցութիւնը²⁸⁶: Օգնութիւնն անհրաժեշտ էր նկատուլ ոչ միայն տվյալ պահի, այլև ձմռան պահուստ կուտակելու համար: Ի պատիվ դրսի հայության՝ օգնութիւնը առաքվեց ժամանակին: Բուժարանհիվանդանոց ստեղծվեց Վանում, սննդակայարան՝ Արճեշում, բուժարան՝ Ոստանում և այլն:

Հատուկ ուշադրութիւն դարձվեց ժողովրդի շահերի պաշտպանությանը ռուս զինվորականութիւնից: Բանն այն է, որ նաՀանգում հաստատված բանակային միավորումների և բնակչության միջև շփումներն անխուսափելի էին, իսկ նման դեպքերում զինվորական իշխանութիւնը փաստելով պատերազմական իրավիճակը, հաճախ դիմում էր ապօրինութիւններէ: Գյուղերից ձրի վերցնում էին սննդամթերք, քանդում էին տները՝ փայտերը վառելու նպատակով, վնասում էին արտերն ու այգիները: Նմանօրինակ վարմունքը հուզում էր առաջացնում բնակչության շրջանում: Հիմք ընդունելով այդ առթիւ իրեն հասցեագրված մեծաքանակ բողոքները, նաՀանդապետ Արամը գիմում էր Վանի կայազորի պետին՝ այդօրինակ արարքներին վերջ տալու շեշտադրումով: Նա նշում էր, որ արտերի առանց փոխհատուցման փչացումները կարող են կասեցնել երկրագործական աշխատանքները, ինչը բացասաբար կանդորդառնար նաև բանակի վրա: Առաջարկվում էր քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի արտերը չվնասվեն և բնակչութիւնն անարգել զբաղվեր գյուղատնտեսական աշխատանքներով, ինչպես նաև արդարագիտրեն փոխհատուցել յուրաքանչյուրին պատճառված վնասը²⁸⁷: Հայկական կողմին հաջողվեց որոշ չա-

²⁸⁵ «Մշակ», 1915, հուլիսի 9, N 147:

²⁸⁶ Ավետիսյան Մ., Փաստաթղթեր Արամ Մանուկյանի պետական գործունեության մասին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1990, N 2, էջ 137-138:

²⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 10, ք. 92-93:

փոփոխմանը ռուս զորականների ապօրինի արարքները²⁸⁸, իսկ վնասների փոխհատուցման չհաջողվեց հասնել, թեև Արամի ջանքերով ստեղծվել էր բնակչությանը հասցված վնասների գնահատման և փոխհատուցման հանձնաժողով, իսկ Նիկոլան էլ խոստացել էր ըստարարել ընդհանուր պահանջները՝ անհրաժեշտ նկատելով, որ բնակչությանը շարունակի դաշտերը մշակել նախկինի պես²⁸⁹:

Հաճախակի էին ռուս զինվորականության կողմից հայերից զենքի առգրավման դեպքերը: Ընդառաջելով ժողովրդի բողոքներին՝ նահանգապետը 1915 թ. մայիսի 27-ին դիմեց Նիկոլանին խնդրելով վերջ տալ հայերից զենքերի բռնագրավմանը, իսկ դրանք վերադարձնել իրենց տերերին կամ նահանգապետությանը՝ դարձյալ իրենց տերերին հանձնելու համար²⁹⁰: Հաջորդ օրը Նիկոլանն արգելեց հայերից առգրավել զենքերը, սակայն նմանաբանությամբ քայլերը, որոնք բնորոշ էին ոչ միայն Վանին, հետագայում ևս շարունակվեցին: Միայն հուլիսյան գաղթի օրերին, երբ արևմտահայության մնացորդները տեղահանվում էին Երկրից, Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարն արգելեց ռուս զինվորներին Թուրքիայի դրավյալ նահանգների քրիստոնյա բնակչությանից առգրավել զենքեր, որը նրան հարկավոր էր ինքնապաշտպանության համար²⁹¹:

Զինվորական իշխանության առջև հարց բարձրացնելուց բացի, Արամը, փորձելով ինչ-որ չափով պաշտպանել հայոց շահերը, զենքի արտոնագրեր էր տալիս դրա կարիքը զգացող բնակիչներին²⁹², որը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում ապահով չըլել նահանգի հեռավոր շրջաններում և վերահաստատվել ազատագրված, բայց քրդերի ներխուժման վտանգին ենթակա բնակավայրերում:

Նահանգապետությունը որոշակի ուղադրություն դարձրեց նաև հասարակական անդորրի և իրավակարգի ապահովմանը: Արդեն մայիսի 8-ին նահանգապետը հրապարակեց հրահանգ, որով արգելվում էր հրազենի գործադրումը, ոգելից խմիչքների վաճառքը զորքերին, լքված տների ինքնազուլիս

²⁸⁸ Նույն տեղում, գ. 39, թ. 38:

²⁸⁹ Նույն տեղում թ. 93:

²⁹⁰ Նույն տեղում, գ. 50, թ. 297:

²⁹¹ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 135, թ. 1:

²⁹² Նույն տեղում, ֆ. 242, ց. 1, գ. 2, թ. 8; գ. 16, թ. 2-3 և այլն:

յորադնցումը, թալանը, ապօրինի ծառահատումները և այլն²⁹³։ Այս մոտեցումը կարևոր էր նաև զինագրավումները կանխելու առումով, քանզի դրանք հաճախ պառնակաբանվում էին հայերի կողմից իրականացվող անտեղի կրակոցներով։ Գողությունները և անիշխանական այլ քայլեր կանխելու համար բնակիչներին խստագույնս արգելվեց զինվորներից գնել որևէ ապրանք, իսկ հայ կապալառուներին՝ ապօրինի յուրացնել լքված մահմեդական գյուղերի հացահատիկը և մյուս ապրանքները²⁹⁴։

Պետական մեխանիզմների նոր ձևավորման պայմաններում Արամը հարկադրված էր մեծ ժամանակ հատկացնել բնակչության շահերի պաշտպանությանը։ Այսպես, հուլիսի 6-ի շրջաբերականով նա պաշտոնեությունը արգելում էր առանց ստացական տալու քաղաքացիներից որևէ գումար գանձել, իսկ վերջիններիս իրավունք էր տրվում այդպիսի դեպքերում վճարումներ չկատարել²⁹⁵։ Բազմաթիվ էին Արամի կարգադրությունները նահանգի պաշտոնեությանը, հատկապես զավառապետներին՝ քաղաքացիների հանդեպ կատարված անարդարություններն ուղղելու, ինչպես նաև նրանց կարիքներին լուծում տալու վերաբերյալ²⁹⁶։ Մայիսի 28-ին Արամը Ոստանի գավառապետին կարգադրեց կիմ գյուղի գյուղացիներին վերադարձնել ոման Տիգրանի կողմից նրանցից խլված անասունները²⁹⁷։

Նահանգապետության, անձամբ Արամի հոգածության ներքո էր գտնվում նաև եկեղեցին։ 1915թ. ընթացքում ավերված և կողոպտված եկեղեցիներն ու վանքերն ազատվեցին տուրքերից, ինչը նրանց հնարավորություն կտար ոտքի կանգնել։ Ընդառաջելով Նորաշենի եկեղեցականների մայիսի 20-ի խնդրանքին՝ կարգադրվեց եկեղեցուն հատկացնել նոր գերեզմանատեղի, տնտեսական կարիքները բավարարելու համար հատկացնել 200 ծառ և այլն²⁹⁸։

Տնտեսության վերականգնման, նահանգի տարբեր գավառների միջև արագ և կայուն հաղորդակցությունն ապահով-

²⁹³ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 1:

²⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 12:

²⁹⁵ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 9:

²⁹⁶ Նույն տեղում, գ. 1, թթ. 29, 36, 48; գ. 62, թ. 29; գ. 26, թթ. 3, 4, 6; գ. 18, թ. 37 և այլն:

²⁹⁷ Նույն տեղում, գ. 13, թ. 7:

²⁹⁸ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 4:

ման նպատակով աշխատանք ծավալվեց քաղաքի և դավառների ճանապարհների ու կամուրջների, ինչպես նաև Վանա լճի նավատորմի վերանորոգման ուղղությամբ²⁹⁹։ Առանձնակի կարևորություն ունենր նավատորմը, որովհետև նրա միջոցով ապահովվում էր արագ կապ և բեռնափոխադրություն լճի տարբեր ափերին ընկած շրջանների միջև։

Հետապնդվելիք խնդիրներն իրագործելու նպատակով 1915 թ. մայիսի 1-ից դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածի համար կազմվել էր նահանգապետության բյուջե՝ 178.340 ռուբլի գումարով։ Բյուջեի մուտքերը պիտի գոյանային Վանում և արվարձաններում գործող 1250 առևտրականներից և արհեստավորներից գանձվող եկամտահարկից, տասանորդից, ոչխարի տուրքից, լքված կայվածքների շահագործումից ստացված եկամուտներից և այլն³⁰⁰։ Հին ռեֆիմից վերցված այս տուրքերի կիրառումն անխուսափելի էր, որովհետև մեկերկու ամսում հնարավոր չէր արմատապես փոխել հարկային համակարգը։ Նույնը կարելի է ասել նաև օրենսդրության մասին. ժամանակավորապես կիրառվում էր որոշ փոփոխության ենթարկված օսմանյան օրենսդրությունը։ Ավելացնենք միայն, որ վերջինիս կողքին հաշվի էին առնվում նաև Ազգային սահմանադրության և ազգային սովորույթների պահանջները։

Նկատենք, որ հայկական նահանգապետությունն ուներ նաև թերություններ։ Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Արամի կողմից հուլիսի 1-ին Վան քաղաքի քաղաքապետարանի, ոստիկանության և տնտեսական մարմինների վերահսկիչ նշանակված Իսահակ Տեր-Ղազարյանը³⁰¹։ Մասնավորապես, միևնույն արարքի համար Վանի ոստիկանապետարանը և նրա շրջանապետությունները երբեմն նշանակում էին տարբեր տուգանքներ, հստակ չէին վարում գործավարությունը։ Տնտեսական մարմնի կողմից առկա էին թերացումներ աճուրդների կազմակերպման հարցում, այն է՝ երբեմն աճուրդի առարկան վաճառվում էր արժեքից մի քանի անգամ էժան գնով։ Որոշակի բացթողումներ կային եկամուտների աղբյուրների հաշվառման և նահանգային բյուջեի մուտքերի ավելացման գործում։ Սակայն, էականն այն է, որ հայկական կառավարության, անձամբ նահանգապետ Արամի կողմից ձեռ-

²⁹⁹ Նույն տեղում, գ. 54, ք. 9; գ. 39, ք. 36:

³⁰⁰ Նույն տեղում, գ. 57, ք. 1-8:

³⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 14-ի II մաս, ք. 183, 169-176:

նարկվում էին քայլեր եղած թերությունները շտկելու, նաՀան-
դային մարմինների գործունեությունը վերահսկելու և կանո-
նավորելու ուղղությամբ:

Արամի ղլխավորությամբ ձեռնարկված միջոցառումների
շնորհիվ Վանի Հայկական նահանգապետությունը օր-օրի ու-
թի էր կանգնում. կյանքը Վան-Վասպուրականում զարթոնք
էր ապրում: Ապագայի Հանդեպ լավագույն հույսերով տոգոր-
ված ժողովուրդը վերականգնում էր ավերված օջախները, կա-
ռուցում նորերը, մշակում դաշտերն ու այգիները, վերաբացում
արհեստանոցներն ու խանութները, փոերը, շուկան, աշխու-
ժացնում առևտուրն ու կրթական կյանքը: Դրա վառ վկայութ-
յուններից էր հունիսի 11-ին կայացած Վարժապետանոցի անդ-
րանիկ շրջանավարտների Հանդեսը: Հանդեսին ներկա գտնվող
Արամը մասնակիցներին կոչ արեց միշտ մնալ բարձունքի վրա,
ինչպես եղել էր ապրիլյան օրերին³⁰²: Կազմվում էին օրինա-
գծեր կրթական, քաղաքապետական, բանտային և այլ բնագա-
վառների վերաբերյալ:

Դժբախտաբար, Վանի Հայկական նահանգապետությունը
երկար կյանք չունեցավ, ընդամենը 70 օր: 1915թ. հուլիսի 11-
ին ռուս-թուրքական Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական
Կովկասյան բանակի IV կորպուսի զորամասերի նահանջի օրե-
րին վերջինիս հրամանով Վան-Վասպուրականի հայությունը
հուլիսի 18-ին բռնեց հարկադիր գաղթի ուղին: Թուրքական
յաթաղանից գերագույն ջանքերի շնորհիվ փրկված միակ
Հայկական նահանգը՝ Վան-Վասպուրականը ևս հայաթափեց
ու վերածվեց մոխրակույտերի:

Այսպիսով, Վանի Հայկական նահանգապետությունը կա-
րելի է համարել հայոց նորագույն պետականության նախա-
տիպ, քանզի ազգային գործիչներով համալրված նրա իշխա-
նության մարմինները, նրա վարչական կառուցվածքը, հե-
տապնդած խնդիրները և մոտեցումը նրանց լուծմանը իրենց
մեջ պարունակում էին պետականությանը բնորոշ քայլեր: Բա-
ցի այդ, նահանգապետության շրջանում ձեռք բերված փորձը
նրա ղեկավարի՝ Արամ Մանուկյանի կողմից կարճ ժամանակ
անց օգտագործվեց ի նպաստ Հայաստանի առաջին Հանրապե-
տության ստեղծման և ամրապնդման:

³⁰² «Աշխատանք», 1915, հունիսի 13, N 24 (223):

ARMEN ASRYAN
Armenian State Pedagogic University

**THE PROVINCIAL GOVERNORSHIP OF VAN (MAY 7 - JULY 18,
1915) ARCHETYPE OF THE ARMENIAN MODERN
STATEHOOD**

Summary

After the Van heroic victory (April, 1915) on May 7-16 was formed the provincial governorship of Van-Vaspurakan by order of the Command of the Caucasian army. One of the leaders of the heroic struggle Aram Manukyan (1879-1919) was appointed Governor. He was authorized to form a government consisting only of Armenians.

It is necessary to note that the Russian Command did not care the Armenian's independence. It desired to realize its own policy by means of the Armenians. Particularly, according to the order of the commander of the Caucasian army General Yudenich, Aram Manukyan had to be subject to the military authorities i. e. the commander of the garrison of Van. It meant that Armenian authorities had to apply great efforts to put the province into service of the Armenians' interests.

On May A.Manukyan appealed to the people to unite around the forming government in order to reorganize the life in the city and, generally, in the region. From May 7 till 22 was formed the state apparatus consisting of the Armenian figures.

The executive branch was represented by the police, estate-emigration, economic, trade and public health-care organs, town governorship, court, regional management. Their work was headed by the Provincial administration. The legislative power was headed by the Administrative council formed of the leaders of the executive organs. The latter presented bills for the approval of the Governor who had the right of veto.

The Governor at the same time was the Chairman of the Provincial administration and the Administrative council. He appointed the members and chiefs. There were established general and professional offices to control the work of those organs.

In the process of formation of the government Aram Manukyan's approach was based on the principle of appointments not according to the party belonging but professionalism.

Thus, the Armenian Provincial governance of Van may be considered as an archetype of the Armenian modern statehood because its authorities, formed of the Armenian figures and administrative structure contained certain elements of the statehood. Besides, the experience of the governing soon was used by its leader Aram Manukyan for the benefit of the formation and reinforcement of the first Republic of Armenia.